

**ЗАГОСТРЕННЯ
РОСІЙСЬКО-НІМЕЦЬКИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ
У ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У статті на основі аналізу британських, німецьких, російських, французьких дипломатичних джерел та мемуарної літератури розглянуто російсько-німецьку конфронтацію в період німецької військової місії генерала О. Лімана фон Сандерса в Османській імперії наприкінці 1913 — у першій половині 1914 рр.

Ключові слова: міжнародні відносини, зовнішня політика, Росія, Німеччина, Османська імперія, Перша Світова війна, Босфор, Дарданелли, Чорноморські протоки.

В статье на основе анализа британских, немецких, российских, французских дипломатических источников и мемуарной литературы рассмотрена российско-немецкая конфронтация в период немецкой военной миссии генерала О. Лимана фон Сандерса в Османской империи в конце 1913 — первой половине 1914 гг.

Ключевые слова: международные отношения, внешняя политика, Россия, Германия, Османская империя, Первая Мировая война, Босфор, Дарданеллы, Черноморские проливы.

This article on the basis of British, German, Russian, and French diplomatic sources as well as the memoirs investigates the confrontation between Russia and Germany during the period of the German military mission of general O. Liman von Sanders in the Ottoman Empire at the end of 1913 — the first half of 1914.

Keywords: international relations, foreign policy, Russia, Germany, Ottoman Empire, World War I, Bosphorus, Dardanelles, Black Sea straits.

Дослідження витоків Першої світової війни, яка докорінно змінила історію людства, зокрема й долю українського народу, ще довго буде актуальною темою для вітчизняних істориків. Особливу увагу слід звернути на дискусійні питання, які тривалий час досить упереджено висвітлювалися в історичній науці. До таких наукових проблем належить дослідження суперечностей між великими світовими державами в «східному питанні», яке полягало у боротьбі за вплив в Османській імперії й особливо у

її стратегічно найважливіх районах: Константинополі (Стамбулі) — столиці, Чорноморських протоках (Босфорі й Дарданеллах) — єдиному сполученні між Чорним та Середземним морями, а також зручному шляху з Європи (через Балкани) в Азію.

Для України дослідження цієї тематики важливе ще й тим, що в 1914–1917 рр. український національно-визвольний рух активно намагався використати суперечності між Російською та Османською імперіями, зокрема на Чорному морі, щоб заручитися підтримкою Порти (османського уряду) в боротьбі за відновлення української державності. Варто зауважити, що ще на початку Першої Світової війни українські організації, які боролися за відновлення української державності, налагодили досить тісні зв'язки з представниками османської еліти, зокрема міністром внутрішніх справ та головою владної молодотурецької партії Талаат-беєм. Він у офіційній декларації запевнив, що як турецькому, так і українському народам загрожує російський імперіалізм, тому Порта допоможе Україні вибороти незалежність [17, с. 213–216]. На початку війни планувалася спільна українсько-турецька військова операція під назвою «Константинопольська акція», що передбачала десантування загонів українських добровольців за підтримки турецького експедиційного корпусу в Північному Причорномор'ї для того, щоб підняти там повстання українців проти російського поневолення [14, с. 97–99].

Потрібно наголосити, що в сучасній історіографії існують різні, часто діаметрально протилежні, підходи до висвітлення загострення суперечностей між великими державами в Османській імперії та їхнього значення для ескалації міжнародної напруженості напередодні Першої Світової війни. Тому тема російсько-німецького протистояння в Османській імперії напередодні Першої Світової війни потребує неупередженого, всебічного та цілісного дослідження.

Сучасні російські вчені применшують амбіції царського уряду в Османській імперії. Характерною в цьому розумінні є колективна монографія «Росія і Чорноморські протоки (XVIII–XX ст.)». Ю. Луньова у монографії звинувачувала Велику Британію та Францію в тому, що вони не допомогли їхньому партнеру за Антантою — Росії — переглянути на її користь режим Босфору й Дарданелл, тому царський уряд був змушений прагнути до захоплення Проток. У західній історіографії другої половини XX — поч. XXI ст. помітні різні, часто протилежні, підходи до вивчення боротьби великих держав за «османську спадщину». Особливо це характерно для британських дослідників. А. Тейлор дорікав переважно Німеччині в порушенні балансу сил: як на європейському континенті, так і на Сході. М. Кент наголошувала, що причиною нестабільності в регіоні Чорного та Серед-

земного морів була наступальна політика Росії. Німецький дослідник Г. Манн цілком обґрунтовано вважав, що на початку ХХ ст. російська експансія в напрямку Чорноморських проток збіглася зі зміцненням позицій Німеччини на Босфорі, й це спричинило конфлікт інтересів, який став однією з причин Першої Світової війни. Можна погодитися з твердженням турецького дослідника А. Кіліка, який доводив, що Османській імперії напередодні Першої Світової війни довелося зближуватись з Німеччиною, оскільки її традиційні партнери — Велика Британія та Франція — виявилися неспроможними захистити султана від зовнішніх загроз, зокрема зазіхань Росії. В українській історіографії проблему загострення російсько-німецьких суперечностей в Османській імперії напередодні Першої Світової війни досліджено недостатньо. К. Русаков і Т. Ваколюк зверталися до цієї тематики, вивчаючи інші важливі проблеми міжнародних відносин [2; 6; 8, с. 5–10; 9; 10; 16; 26; 28; 31].

Неспроможність османської армії чинити опір військам балканських держав у період першої балканської війни 1912–1913 рр. і, окрім усього, реальна загроза того, що вони захоплять Константинополь та Протоки, спонукали Порту ще під час війни запланувати низку заходів задля посилення своєї обороноздатності. Ще з 1887 р. до Османської імперії запрошувались як військові радники німецькі офіцери, а в 1883–1895 рр. та 1908–1909 рр. там діяла місія на чолі з досвідченим генералом, одним з найближчих соратників легендарного фельдмаршала Г. Мольтке в кампанії 1870–1871 рр., К. фон дер Гольцем [18, л. 8]. Однак молодотурецький уряд вважав за необхідне вдатися до більш систематичної та комплексної військової співпраці з Німеччиною. Зразком для Порту в цьому сенсі, було те, як ефективно французькі інструктори з 1897 р. підготували грецьку армію [18, л. 19].

На початку квітня 1913 р. великий візир Махмуд Шевкет-паша звернувся через німецького військового аташе в османській столиці майора фон Штемпеля до кайзера Вільгельма II з проханням «відразу після укладання миру надіслати до Туреччини пруського офіцера, який подбав би про створення нових укріплень Константинополя» [33, s. 195]. Вільгельм II погодився, додавши, що «цей офіцер міг би також координувати значні турецькі військові замовлення у Німеччини» [33, s. 195].

Після завершення балканських війн берлінський та константинопольський кабінети досить швидко узгодили взаємоприйнятні умови запрошення до Османської імперії німецьких військових. Згідно з п'ятирічним контрактом, підписаним 27 листопада 1913 р. між османським урядом та генералом О. Ліманом фон Сандерсом, цей німецький офіцер отримував надзвичайно широкі повноваження. Зокрема, він обійняв посади командува-

ча першого армійського корпусу, розташованого в Константинополі, члена вищої військової ради, керував усіма військовими школами й контролював призначення всіх закордонних офіцерів турецької армії [24, р. 387]. Одним з важливих завдань німецьких військових була організація робіт зі зміцнення протоки Босфор [1, с. 409]. Загалом до складу місії входило 42 офіцери. Таким чином, загальна кількість німецьких військовослужбовців, які займали б відповідальні посади в османській армії, мала досягти 62 осіб. 4 грудня 1913 р. О. Ліман фон Сандерс та інші члени місії прибули до Константинополя й розпочали виконувати визначені контрактом обов'язки [4, с. 760].

Характерно, що вплив Німеччини на Босфорі посилювався одночасно зі зростанням занепокоєння царського уряду питанням Проток, унаслідок загострення цієї проблеми під час балканських війн [15, л. 13–14]. Згідно з мемуарами С. Сазонова, в кінці жовтня 1913 р. російський посол у Константинополі М. Гірс зміг дізнатися з конфіденційних джерел про справжній масштаб, характер та повноваження місії [11, с. 127]. Тому заступник міністра закордонних справ А. Нератов 7 листопада 1913 р., ще до прибуття О. Лімана фон Сандерса в Османську імперію, наголосив під час розмови з повіреним у справах Німеччини в Петербурзі бароном фон Луціусом, що діяльність німецької місії вкрай погіршить російсько-німецькі відносини, оскільки «все, що відбувається в Константинополі та Протоках, має для Росії найбільше значення» [30, s. 206]. Щоправда, німецький дипломат, за дорученням свого МЗС, намагався заспокоїти офіційний Петербург, переконуючи його, що для Росії ця діяльність німецьких військових буде, навпаки, вигідною, оскільки, реорганізувавши турецьку армію, вони зменшать ризики розпаду Османської імперії, в міцності якої Росія, за її ж твердженням, була заінтересована, оскільки боялася, що контроль над Протоками перейде до іншої держави, а сама ще достатньо не підготувалася для їх захоплення. Командування О. Лімана фон Сандерса корпусом, розташованим у Константинополі, також, за логікою німецького дипломата, мало сприяти збереженню статус-кво щодо Босфора та Дарданелл, бо зводило нанівець можливість того, що османську столицю та прилеглі до неї території захоплять балканські держави [34, s. 207].

У відповідь на це А. Нератов заявив барону фон Луціусу в розмові 11 листопада 1913 р., що, якщо Росія не заперечує проти зміцнення кордону Османської імперії на Балканах, «вона не може бути байдужою до розташування не лише на Дарданеллах, але й на виході з Чорного моря далекобійних гармат з радіусом дії 20 км. Такі укріплення, що споруджуватимуться з допомогою німецьких офіцерів, за твердженнями А. Нератова, можуть розглядатися лише як крок, спрямований виключно проти Росії»

[30, s. 208–209]. Британський посол у Відні М. Бунзен писав Е. Грею, що російська дипломатія «так занепокоєна призначенням німецького генерала [в Османській імперії. — *О. М.*], насамперед тому, що він, дуже вірогідно, зверне увагу на зміцнення укріплень Босфору згідно з сучасними стандартами, і зробить його, разом з Константинополем, неприступним з півночі [тобто для нападу Росії. — *О. М.*]» [23, s. 359–360].

Відразу після того, як російський міністр закордонних справ С. Сазонов повернувся до Петербурга з Лівадії, де супроводжував Миколу II, він негайно, 17 листопада 1913 р., зустрівся зі згаданим німецьким повіреним у справах в Петербурзі й звернув його увагу на те, що для царського уряду всі справи, пов'язані з місією Лімана фон Сандерса, «мають не лише військове, а насамперед політичне забарвлення», бо для Росії «підпорядкування німецькому офіцеру корпусу, розташованого в Константинополі, рівнозначне тому, чим для Німеччини був би перехід бельгійського чи голландського корпусу під керівництво французького генерала» [30, s. 208–209].

Після того як німецький посол у Петербурзі Ф. Пурталес повернувся з відпустки, С. Сазонов, зустрічаючись з ним, попросив його повідомити берлінський кабінет, що «навіть чи на земній кулі є пункт, на якому більше зосереджено нашу [російську. — *О. М.*] ревну увагу, ніж Константинополь, який водночас відкриває й перепиняє нам вихід до Середземного моря...» [11, с. 129]. Ф. Пурталес відповів, що місія генерала О. Лімана фон Сандерса має не політичне, а лише суто військово-технічне завдання, тому він не розуміє занепокоєння російського уряду. С. Сазонов зауважив у мемуарах, що після такої розмови він дійшов до висновку про безперспективність подальших перемовин з цим німецьким дипломатом на дану тему [11, с. 130].

Зважаючи на це, російський міністр закордонних справ, як зазначив він у спогадах, вирішив «домогтися скасування чи пом'якшення тих умов місії генерала Лімана, які були для нас [росіян. — *О. М.*] неприйнятними, шляхом прямого впливу на Берлін» [11, с. 131]. Для цього С. Сазонов, «окрім відповідних доручень послу в Берліні С. Свербєєву, звернувся до тодішнього голови Ради Міністрів графа В. Коковцова, який перебував у закордонному відраджєнні, відвідати Берлін й детально пояснити нашу [російську. — *О. М.*] позицію на особистих зустрічах з імператором Вільгельмом та державним канцлером...» [11, с. 131].

Виконуючи прохання С. Сазонова, В. Коковцов на зворотному шляху з Парижа, де він домовлявся про чергову позику, відвідав Німеччину з 17 по 20 листопада 1913 р. 18 листопада він зустрівся з канцлером Т. Бетман-Гольвегом, а наступного дня — з Вільгельмом II. На цих зустрічах керівник російського уряду намагався переконати німецьких очільників принаймні перевести діяльність місії О. Лімана фон Сандерса з Константи-

нополя до іншого міста, наприклад Адріанополя [5, с. 623]. Канцлер Т. Бетман-Гольвег висловив здивування таким занепокоєнням Росії й запитав, чому тоді вона не обурюється тим, що «весь турецький флот зосереджується під керівництвом англійського адмірала, який перебуває в Константинополі, а турецьку жандармерію очолює французький генерал і, крім того, в Греції Англія контролює флот, а Франція — армію» [19, s. 215].

Під час зустрічі В. Коковцова з Вільгельмом II очільник російського уряду знову наголосив, що місія О. Лімана фон Сандерса «найсуттєвіше зачепила інтереси Росії на Босфорі» [5, с. 628]. Однак німецький імператор, не виявляючи схильності до будь-яких поступок, взагалі був роздратований обговоренням цього питання і навіть запитав, чи можна сприймати російські вимоги як ультиматум його країні [5, с. 628–629]. В. Коковцов писав С. Сазонову в повідомленні про цю свою закордонну поїздку: «Дискусії в Берліні залишили в мене незадовільне враження й дають підстави думати, що німецький уряд не так легко змінить свій курс» [27, s. 419].

Вільгельм II у нотатках на доповіді статс-секретаря з закордонних справ Г. Ягова від 23 листопада так прокоментував мотиви російського обурення надсиланням німецької військової місії до Османської імперії: «Росія боїться зміцнення Туреччини завдяки нам та підвищення її військової могутності. Вона хоче бачити, Туреччину при смерті, й зберігати Стамбул [разом з Протоками. — *О. М.*] як легку для себе здобич, котру можна взяти в будь-який зручний час! Цього вочевидь не хоче Англія! Якщо ми погодимося на російські вимоги, то це зведе нанівець наш престиж у мусульманському світі!» [25, s. 215]. Німецький статс-секретар із закордонних справ відверто заявив російському послу в Берліні С. Свербеєву, який запропонував, щоб місію О. Лімана фон Сандерса було переведено до Смірни, що «справа зайшла надто далеко, щоб можна було щось змінити» [11, с. 132]. Російський міністр закордонних справ С. Сазонов 23 листопада 1913 р. так змалював ці загрози для своєї країни: «Встановлення переважного впливу будь-якої держави на Протоках зумовить підпорядкування всього півдня Росії цій державі» [15, л. 14].

Враховуючи безрезультатність переговорів з Берліном, які лише загострили російсько-німецькі відносини, царський уряд вирішив звернутися по підтримку до партнерів за Антантою. Зокрема, С. Сазонов 12 (25) листопада 1913 р. доручив російським послам у Парижі та Лондоні запропонувати урядам цих країн «спільний виступ держав у Константинополі задля того, щоб наголосити Порті, що переваги, надані Німеччині, викликають питання про компенсації іншим державам» [32, s. 207–208].

Франція використовувала потребу Росії в цій допомозі для подальшого зміцнення російсько-французького союзу, рішуче підтримуючи петер-

бурзький кабінет у протистоянні з Берліном, й, більш того, заохочуючи ці дії царського уряду. Водночас французька дипломатія не шкодувала зусиль, щоб завадити можливостям взаємовигідного німецько-російського врегулювання згаданих суперечностей, побоюючись, що це може спричинити певне зближення її союзника — Росії з найзапеклішим французьким супротивником — Німеччиною. Надто обережна позиція Лондона та неспідовність Петербурга, який вагався між спробами узгодити свої інтереси щодо Проток з Берліном та конфронтацією з Німеччиною й Османською імперією, не дали Росії, Франції та Великій Британії змоги вдатися до спільних ефективних дій, які змусили б османський та берлінський кабінети до суттєвих поступок [7, с. 487–500].

Німеччина, як доповідав 5 січня 1914 р. британський посол у Петербурзі Дж. Бьюкенен Е. Грею, відверто затягувала час і лише зауважувала, що «протягом року спробує врегулювати конфлікт, в той час як Росія наголошувала, що вже минуло шість тижнів і вона не може ще чекати довше, ніж місяць» [21, р. 407].

Царський уряд тиснув на Османську імперію як безпосередньо, так і переконуючи партнерів за Антантою застосовувати щодо Константинополя засоби економічного впливу [22, р. 412–414]. Це продукувало незручності не лише для діяльності Порти, але й для кайзерівської політики в Османській імперії. Більш того, Німеччина усвідомлювала, що Росія може піти на подальше загострення й переконати своїх союзників переадресувати їхні вимоги від Порти до Берліна. Німеччина в такому разі, як запевнив французького та британського посла статс-секретар із закордонних справ Г. фон Ягов, була налаштована «дати найрішучішу відсіч цим претензіям» [3, с. 686].

Франція за такого розвитку подій, як запевнив С. Сазонова її прем'єр-міністр Г. Думерг, твердо «вирішила діяти разом з росіянами, підтримуючи всі їхні заходи» [3, с. 686]. Президент Р. Пуанкаре пообіцяв послу в Парижі О. Извольському, що, «незважаючи на ширу миролюбність Франції, вона сповнена рішучості не ухилитись за цих обставин від обов'язків, накладених на неї союзом [з Росією. — *О. М.*]» [3, с. 686].

Німеччина знала про згадану налаштованість Петербурга та Парижа. Хоча агресивність Берліна не поступалася войовничості його потенційних супротивників, він не вважав конфлікт навколо німецької місії в Константинополі зручним приводом для розгортання військового протистояння, тому вирішив, не поступаючись своїми реальними інтересами на Близькому Сході, піти на формальні поступки царському уряду задля того, щоб дати йому можливість «зберегти обличчя» як у міжнародній політиці, так і у власній країні [3, с. 686].

2 (15) січня 1913 р. німецький статс-секретар із закордонних справ Г. Ягов повідомив російського посла в Берліні С. Свербеєва, що «О. Ліман фон Сандерс отримав звання генерал-лейтенанта німецької служби й стане турецьким маршалом, а це, відповідно, звільняє його від командування корпусом» [13, с. 688–689]. На думку С. Свербеєва, це свідчило про те, що берлінський кабінет формально хоче задовольнити російські прагнення, «оскільки Сандерс не мав жодних підстав на таке підвищення» [13, с. 688–689]. Таким чином, цей німецький генерал уже безпосередньо не керував військами, розташованими в Константинополі та поблизу Проток. Щоправда, його було призначено генеральним інспектором усіх османських збройних сил [4, с. 761].

Хоча Німеччина дозволила Росії врятувати репутацію й формально виконала частину її вимог, царська дипломатія не мала ілюзій стосовно реальної ситуації в Османській імперії. Зокрема С. Свербеєв писав С. Сазонову 3 (16) січня 1913 р., що «ким би не був генерал Сандерс, і хоч би як він звався, він, вочевидь, зуміє зосередити в своїх руках військову владу країни й бути фактичним начальником оттоманських військ» [13, с. 690].

Можна погодитися з думкою сучасного американського дослідника проблеми Проток Р. Боброффа, що місія О. Лімана фон Сандерса «загрозувала кардинальною зміною регіонального балансу сил, який зберігався понад століття» [20, р. 86]. Окрім того, ставало дедалі очевиднішим, що значні повноваження німецьких військових у Османській імперії були суттєвим кроком до налагодження союзницьких відносин між Берліном і Портою. Це зводило нанівець плани Петербурга, Парижа та Лондона зблизитися з цією державою, які вони плекали після завершення балканських воєн. С. Сазонов був переконаний, що успіхи німецької політики в Константинополі та на Протоках, зважаючи на категоричну неприйнятність цього для Росії, підштовхнули Європу ще на один великий крок до катастрофи [11, с. 133].

Отже, можна зробити висновок, що загострення російсько-німецьких суперечностей у Османській імперії напередодні Першої Світової війни суттєво сприяло загальному посиленню міжнародної напруженості. Місія генерала О. Лімана фон Сандерса й, відповідно, значне зміцнення впливу німецьких військових у Константинополі та щодо Чорноморських проток зумовило безпосередню принципову конфронтацію між Росією та Німеччиною. Як слушно зауважував німецький імператор Вільгельм II, Росія бурхливо протестувала проти посилення німецької військової присутності в Османській імперії, оскільки це ставало на заваді її планам — у зручний момент захопити Босфор та Дарданелли.

1. Боев Ю. А. Ближний Восток во внешней политике Франции / Боев Ю. А. — К. : Наук. думка, 1964.
2. Ваколюк Т. О. Балканська політика Росії 1908–1913 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Т. О. Ваколюк. — К., 2006.
3. Извольский — Сазонов. 23 декабря / 5 января 1914 г. // Материалы по истории франко-русских отношений за 1910–1914. — М., 1922. — С. 686.
4. История дипломатии. В 5 т. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1963. — Т. 2. — 1963.
5. Коковцов В. Н. Из моего прошлого (1903–1919): Воспоминания. Мемуары / Коковцов В. Н. — Минск : Харвест, 2004.
6. Лунева Ю. В. Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1908–1914) / Лунева Ю. В. — М. : Квадрига; Объединенная редакция МВД России, 2010.
7. Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. — початок 1920-х рр.) / Машевський О. П. — К. : Аквілон-плюс, 2010.
8. Його ж. Чорноморські протоки у політиці міжнародних союзів (70-ті рр. XIX ст. — 1918 р.) : автореферат дис. ... докт. іст. наук: 07.00.02 / О. П. Машевський. — К., 2010.
9. Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX ст.) / под ред. Л. Н. Нежинского, А. В. Игнатъева. — М. : Междунар. отношения, 1999.
10. Русаков К. А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892–1920: Дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / К. А. Русаков. — Луганск, 2003. — 202 с.
11. Сазонов С. Д. Воспоминания / Сазонов С. Д. — Минск : Харвест, 2002.
12. Свербеев — Сазонов. Берлин, 2/15 января 1914 г. // Материалы по истории франко-русских отношений за 1910–1914. — М., 1922. — С. 688–689.
13. Свербеев — Сазонов. Берлин, 3/16 января 1914 г. // Материалы по истории франко-русских отношений за 1910–1914. — М., 1922. — С. 690.
14. Сергійчук В. Турецький вектор українських самостійників. Документи і матеріали / В. Сергійчук // Історичний журнал. — 2006. — № 6. — С. 97–99.
15. Стратегическая записка по Морскому генеральному штабу. Предварительные соображения о Константинопольской операции. 1 декабря 1914. — Российский военно-исторический архив (Далі — РГВИА). — Ф. 2003. — Оп. 1 — Д. 1873. — Л. 13–14.
16. Тейлор А. Дж. Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / Тейлор А. Дж. — М. : Изд-во Иностранной литературы, 1958.
17. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авт. колективу). — К. : Політична думка, 1996.
18. Штаб верховного главнокомандующего. Управление генерал-квартирмейстера. Обзор состояния турецкой армии. Декабрь 1914 г. — РГВИА. — Ф. 2003. — Оп. 1. — Д. 1867. — Л. 8.
19. Aufzeichnung des Reichskanzlers von Bethmann Hollweg. Berlin, den 8 November 1913 // Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. — Berlin, 1922–1927 (Далі — G. P.). — В. 38. — № 15450. — s. 215.
20. Bobroff R. P. Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits / Bobroff R. P. — London — New York, 2006.
21. Buchanan — Grey. St. Petersburg, January 5, 1914 // British documents on the origins of the war, 1898–1914 (Далі — B. D.). — Vol. X. — Part. I. — № 458. — P. 407.

22. Buchanan — Grey. St. Petersburg, January 7, 1914 // B. D. — Vol. X. — Part. I. — № 463. — P. 412–414.
23. Bunsen — Grey. Vienna, December 5, 1913 // B. D. — L., 1927–1951. — Vol. X. — Part. I. — № 404. — s. 359–360.
24. Contract between the Ottoman Government and Liman von Sanders, 27 November 1913 // The art of the possible: Documents on Great Power Diplomacy, 1814–1914. — New York, 1996. — P. 387.
25. Jagow — Wilhelm II. Berlin, den 23 November 1913 // G. P. — Berlin, 1922–1927. — B. 38. — № 15452. — Bemerkung Kaiser Wilhelms II. — s. 219.
26. The Great Powers and the End of the Ottoman Empire / Kent M. — London — Boston — Sydney : George Allen & Unwin, 1984.
27. Kokowtzow — Sasonow. St. Petersburg, den 30 November / 13 Dezember 1913 // Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911–1914. — Berlin, 1924. — B. 3. — № 1169. — s. 419.
28. Kilic A. Turkey and the world / Kilic A. — Washington : Public Affairs Press, 1959.
29. Lucius — Auswärtige Amt. St. Petersburg, den 7 November 1913 // G. P. — Berlin, 1922–1927. — B. 38. — № 15445. — s. 206.
30. Lucius — Auswärtige Amt. St. Petersburg, den 11 November 1913 // G. P. — Berlin, 1922–1927. — B. 38. — № 15448. — s. 208–209.
31. Mann G. Deutsche Geschichte des neun zehnten und zwanzigsten Jahrhunderts / Mann G. — Frankfurt am Main, 1962.
32. Sasonow — Benkendorff. St. Petersburg, den 12/25 November 1913 // Graf Benkendorf Diplomatischer Schriftwechsel. — B. III. — № 980. — s. 207–208.
33. Treutler — Auswärtige Amt. Homburg, den 2 April 1913 // G. P. — Berlin, 1922–1927. — B. 38. — № 15436. — s. 195.
34. Zimmerman — Lucius. Berlin, den 8 November 1913 // G. P. — Berlin, 1922–1927. — B. 38. — № 15446. — s. 207.

Т. Б. Бикова

УДК: 94(477)«1918»

РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА ТАВРИДИ

В статті досліджується історія першої радянської республіки на Кримському півострові. На значному архівному матеріалі розглядаються причини виникнення в 1918 р. Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди, підбито підсумки її існування.

Ключові слова: Крим, громадянська війна, більшовицька влада, національна політика.

В статье исследуется история первой советской республики на Крымском полуострове. На разнообразном архивном материале рассматривают-